

Artur Górak*

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Lublin

ORCID: 0000-0002-1964-9008

PODPORZĄDKOWAĆ CZY ZWALCZAĆ? TAJNE MEMORANDUM A.S. MUCHANOWA O KOŚCIELE KATOLICKIM W KRÓLESTWIE POLSKIM

PLACE INTO SUBORDINATION OR DESTROY?

A SECRET MEMORANDUM BY A.S. MUCHANOW ON
THE CATHOLIC CHURCH IN THE KINGDOM OF POLAND

SUMMARY: After the diplomatic relations between the Holy See and the Russian Empire were broken, Russia realized that the liquidation of the Catholic Church was connected with serious image losses on the international arena. The Russian administration, however, continued policy of terror against this confession. Chancellor and Minister of Foreign Affairs Aleksandr Mikhaylovich Gorchakov, as the chairman of the secret Catholic committee, tried to convince the supporters of such a policy to conclude at least a particular agreement with Rome. One of the arguments was to be an elaboration by Aleksandr Sergeyeovich Mukhanov from 1871, the last head of the Russian Board of Clergy Affairs of Foreign Confession in the Kingdom of Poland. Mukhanov analyses the individual goals of Russian policy towards the Catholic Church. He argues that rather than terror and brutal repression, a different method of action should be considered, namely an agreement with the Holy See and agreement to cooperate in

* Artur Górak – dr hab. nauk humanistycznych w zakresie historii; artur.gorak@mail.umcs.pl.

~ Artur Górak ~

order to separate Catholicism from Polishness. The first step would be to fill the vacant episcopal seats and then to establish, possibly independent of the Pope, one empire-wide structure of the Catholic Church with its capital in St. Petersburg.

KEYWORDS: Russian Empire, Kingdom of Poland, Catholic Church, Aleksandr Sergeevich Mukhanov, Secret Catholic Committee, the board of clerical affairs of foreign denominations in the Kingdom of Poland, Board of Clergy Affairs of Foreign Confession in the Kingdom of Poland

Wprowadzenie

Polityka państw wobec Kościoła katolickiego w długim wieku XIX nosiła piętno tzw. oświeconego absolutyzmu. Dotyczy to nie tylko państw protestanckich czy prawosławnych, ale i katolickich. Religia była dla nich narzędziem wychowania ludności z naciskiem na posłuszeństwo wobec władzy i przestrzeganie prawa, a szczególnie odrzucenie wszelkiego buntu, „rewolucji”. Praktycznym tego przejawem było dokładanie starań, aby poddani na służbie wojskowej czy cywilnej składali przysięgę z odwołaniem do Boga i w obecności kapłana swojego wyznania.

Dla Prus, ale szczególnie dla Rosji, problem ten pokrywał się z dążeniami niepodległościowymi Polaków w postaci burzenia porządku ustalonego na kongresie wiedeńskim. Ogólnie po okresie wojen napoleońskich za czynnik rewolucyjny uznawano w Europie polonizm. Utwierdzały w tym zarówno odmowa armii Królestwa Polskiego tłumienia powstania Belgów i w efekcie powstanie listopadowe, jak i aktywny udział Polaków w Wiosnie Ludów. Tak oto wypowiedział się o polonizmie Klemens von Metternich, twórca nowego systemu politycznego: „Polonizm jest duchem obrzydliwym, duchem niepokoju, bezbożności, nieprawości. Chętnie pozwoliłbym sobie na stwierdzenie, że to duch antypolski, bo wyrządził na całym świecie, w imieniu i sprawie Polski, krzywdy

nieobliczalne”¹. Władze rosyjskie wyraźnie oczekiwały od Kościoła katolickiego współpracy w zwalczaniu tych dążeń. Jednak, jeśli szanse na taką współpracę były, to zostały zniweczone przez brutalne traktowanie Kościoła w zaborze rosyjskim. Tak więc gdy wybuchło powstanie styczniowe, władze rosyjskie nie mogły liczyć na zrozumienie ze strony hierarchów Kościoła katolickiego. Dało to szerokie pole do samowoli zwolennikom bezwzględnych represji, a wręcz terroru, którzy prowadzili chaotyczną politykę faktów dokonanych.

Równolegle rozwijała się też odpowiednia propaganda. Przedstawienie polonizmu jako czynnika zamętu w świecie słowiańskim, tworu katolicyzmu, rozwinęli słowianofile rosyjscy i wykorzystali do celów uzbrojenia ideologii Imperium Rosyjskiego w zwalczaniu polskości, a właściwie jako usprawiedliwienia terroru wobec Polaków i kultury polskiej po wybuchu powstania styczniowego². Dodajmy, że Imperium Rosyjskie przeszło do tego czasu ewolucję ideologiczną w stronę państwa nacjonalistycznego, a jego narzędziem miała być Cerkiew prawosławna. To m.in. dlatego dla elit państwa rosyjskiego polonizm nierozdzielnie był związany z katolicyzmem i równie brutalnie prześladowany. Jednak Kościół katolicki był częścią ogólnoświatowej struktury kierowanej przez papieża, co nadawało sprawie aspektu międzynarodowego, można zaryzykować stwierdzenie, że dobitniej i bardziej bezpośrednio niż sama sprawa niepodległości Polski. Wywoływało to dysonans w części elit rosyjskich, raz ze względu na ich konserwatyzm, a dwa – straty wizerunkowe na arenie międzynarodowej. Niniejsza praca powstała

¹ L. Veillot, *Melanges religieux, histriques, politiques et litteraries. Le prince de Metternich a Bruxelles (Juin 1859)*, t. VI, Paris 1860, s. 11.

² Poglądy słowianofilów prezentują m.in. Ю.Ф. Самарин, *Современный объем польского вопроса*, w: *Сочинения Ю.Ф. Самарина*, Москва 1877, т. 1, s. 325–350; И.С. Аксаков, *Католицизм – самое могучее средство ополячения*, w: *Полное собрание сочинений И.С. Аксакова*, т. 3: *Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886*, Москва 1886, s. 463–468; podsumowania analityczne tych poglądów: J. Diec, *Polonofobia jako strukturalny składnik rosyjskich doktryn imperialnych*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU”, 17 (2009), s. 29–44; H. Głębocki, *Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Kraków 2006.

~ Artur Górak ~

pod wrażeniem materiałów zgromadzonych przez Piotra Aleksandrowicza Wałujewa³ (1814–1890) w trakcie prac tajnego komitetu katolickiego⁴, a szczególnie „Tajnego memorandum o sprawach wyznania rzymsko-katolickiego w Królestwie Polskim”, napisanego przez Aleksandra Siergiejewicza Muchanowa (szefa Zarządu Spraw Duchownych Obcych Wyznań w Królestwie Polskim w latach 1867–1871). Opracowanie A.S. Muchanowa, także w tłumaczeniu i opatrzone obszernym wstępem, ukazało się drukiem⁵.

Organy zarządzające wyznaniem katolickim po powstaniu styczniowym

Wyżej wspomniane, umownie zwane oświeceniowym, podejście państwa rosyjskiego do katolicyzmu straciło dominujący charakter wraz z likwidacją Ministerstwa Spraw Duchownych i Oświecenia Publicznego (24 października/5 listopada 1817 – 15/27 maja 1824)⁶. Ministerstwo to nie tylko zarządzało sprawami wszystkich religii

³ W tym czasie Wałujew był członkiem Rady Państwowej i ministrem dóbr państwowych. Miał też wcześniejsze doświadczenie w kształtowaniu polityki Imperium wobec zachodnich kresów; Д.Н. ШИЛОВ, *Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1801–1917: Библиографический справочник*, Санкт-Петербург 2002, s. 118–123; Валув, Петр Александрович, w: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, 82 т. и 4 доп., Санкт Петербург 1890–1907.

⁴ Rossiyskiy Gosudarstvennyi Istoricheskiy Arkhiv v Sankt-Peterburge (dalej: RGIA), z. 908, inw. 1, sygn. 324.

⁵ *Oddzielić katolicyzm od polonizmu. Tajne memorandum Aleksandra Muchanowa, 1871 rok*, oprac. A. Górak, Lublin 2022.

⁶ *Polnoe sobraniye zakonov Rossyiskoi imperii, sobraniye piervoie*, t. XXXIV, Sankt-Peterburg 1830, nr 27106; tamże, t. XXXIX, Sankt-Peterburg 1830, nr 29914; М.А. Приходько, *Управление делами иностранных исповеданий и государственная система в России в 1-й трети XIX в. (историко-правовой аспект)*, „Lex Russica (Научные Труды МГЮА)”, (2012) nr 4, s. 706–724; М.А. Приходько, *Синод и Министерство духовных дел и народного просвещения в 1817–1824 гг.*, „Вестник Исторического Общества Санкт-Петербургской Духовной Академии”, (2021) nr 1, s. 193–197.

i wyznań, w tym prawosławiem, ale łączyło tę dziedzinę z oświatą. Konsekwencją zmiany ideologii państwa było nie tylko oddzielenie zarządzania „obcymi” religiami i wyznaniem chrześcijańskimi od zarządzania prawosławiem, ale ostateczne włączenie tej materii do resortu spraw wewnętrznych pod kierunkiem sławnego z formuły trójjednej Dmitrija Nikołajewicza Błudowa 2/14 lutego 1832 r.⁷ Była to zmiana zasadnicza i znamienita. Zarządzanie wyznaniem „tolerowanymi”, a w tym katolickim, przez resort spraw wewnętrznych oznaczało traktowanie tej dziedziny jako kwestii bezpieczeństwa państwa i zachowania porządku publicznego. Państwo rosyjskie tym samym zaczęło przechodzić od wykorzystywania katolicyzmu do własnych celów do kontrolowania go i zwalczania jako zagrożenia.

Analogiczne zmiany zachodziły w Królestwie Polskim. Nie należy zapominać, że prowadzono bardzo podobną politykę wobec Kościoła katolickiego jak w Rosji, z kasatami klasztorów włącznie. Była jednak jedna zasadnicza różnica – Królestwo Kongresowe nie dążyło do likwidacji katolicyzmu i „przeniesienia” wiernych do innego wyznania.

Na mocy konstytucji z 1815 r. powstała Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (KRWRiOP) pod przewodnictwem ministra⁸, a jej organizację i kompetencje określono w 1816 r.⁹ i 1821 r.¹⁰ Warto odnotować, że w skład rady ogólnej KRWRiOP wchodził także (z urzędu) prymas Królestwa i dwóch biskupów. Od razu nasuwa się analogia do Kolegium Duchownego w Petersburgu.

Po wcieleniu Królestwa Polskiego do Rosji w 1831 r. zarząd wyznań religijnych włączono do kompetencji Komisji Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego¹¹.

⁷ *Polnoe sobranije zakonov Rossyjskoi imperii, sobranije vtoroie*, t. VII, Sankt-Peterburg 1833, nr 5126; В.В. Олевская, В.Ф. Янковая, *Главное управление духовных дел иностранных исповеданий*, w: *Государственность России: Словарь-справочник*, kn. 1, Москва 1996, s. 182–183.

⁸ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. I, s. 47, art. 79.

⁹ *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych*, t. II, Warszawa 1866, s. 151.

¹⁰ *Dziennik Praw*, t. VII, s. 174.

¹¹ Tamże, t. XIV, s. 215.

~ Artur Górak ~

Ostatnią poważną próbą wykorzystania Kościoła katolickiego zgodnie z interesami państwa rosyjskiego było zawarcie częściowego konkordatu w 1847 r.¹² Przy czym strona rosyjska nie realizowała jego postanowień.

Ponowne wydzielenie samodzielnego resortu wyznań religijnych i oświecenia publicznego nastąpiło w 1861 r. Wydział wyznań funkcjonujący w KRWRiOP zasadniczo w całości przekazał potem swoje kompetencje Zarządowi Spraw Duchownych Wyznań Obcych w Królestwie Polskim¹³. Dyrektorem głównym prezydującym w KRWRiOP mianowano 27 marca 1861 r. Aleksandra Wielopolskiego, zwolennika represji wobec nurtu niepodległościowego. Był to ostatni sojusz konserwatystów polskich z Imperium Rosyjskim.

Po wybuchu powstania styczniowego ukaz z 27 października/8 listopada 1864 r.¹⁴ ponownie przenosił interesujące nas kompetencje do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych (KRSWiD). Podporządkowanie spraw wyznaniowych priorytetom bezpieczeństwa państwa było tym bardziej oczywiste, że dyrektorem KRSWiD był Rosjanin Władimir Aleksandrowicz Czerkasskij¹⁵. Poza zmianą przynależności resortowej był to już element szeroko zakrojonych zmian dążących do likwidacji autonomii Królestwa Polskiego, depolonizacji struktur państwowych, rusyfikacji ludności, a ostatecznie kolonizacji. W planach tych zarządzanie Kościołem katolickim musiało zajmować ważne miejsce. Najważniejszą przeszkodą stojącą na drodze do realizacji tych planów był kontekst dyplomatyczny, a mianowicie obrona praw Kościoła katolickiego w Rosji przez Stolicę Apostolską i opinia międzynarodowa. Rosyjska polityka terroru doprowadziła do zerwania stosunków dyplomatycznych i wypowiedzenia konkordatu przez Rosję¹⁶.

¹² Tamże, t. L, s. 99–127; J. Wiślicki, *Konkordat. Studium prawne*, Lublin 1926, s. 29–30.

¹³ *Dziennik Praw*, t. LVII, s. 337; tamże, t. LIX, s. 411.

¹⁴ Tamże, t. LXIII, s. 53.

¹⁵ A. Górak, *Narady gubernatorów z Królestwa Polskiego u Czerkaskiego jesienią 1866 r.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 8 (2012), s. 349–356.

¹⁶ *Polnoe sobranije zakonow Rossyjskoi imperii, sobranije utoroie*, t. XLII, cz. 2, Sankt-Peterburg 1871, nr 43879; *Сборник циркуляров по управлению духовными делами иностранных исповеданий*, ч. II, Варшава 1867, nr 8, s. 37–39.

— Podporządkować czy zwalczać? —

Imperium Rosyjskie dążyło do likwidacji samodzielności Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim. Udało się to tylko w aspekcie organów zarządzania. Proces powołania, niezależnego od KRSWiD, a podległego Ministerstwu Spraw Wewnętrznych (MSW) w Petersburgu, organu do zarządzania sprawami katolickimi w Królestwie Polskim sprawia wrażenie chaotycznego. Decyzja została podjęta jeszcze w grudniu 1866 r., jednak wydzielenie i przekazanie kompetencji delegowanemu z Petersburga urzędnikowi, a następnie wyodrębnienie i podporządkowanie mu adekwatnego wydziału ciągnęło się do początku lutego 1867 r.¹⁷ Funkcję tę powierzono tymczasowo hr. Nikołajowi Francewiczowi von Koskulowi, wicedyrektorowi departamentu wyznań obcych MSW¹⁸. Pod koniec maja imperator pozwolił na mianowanie stałego zarządzającego – Aleksandra Siergiejewicza Muchanowa¹⁹. Muchanow znał język polski i dał się poznać jako człowiek kulturalny, obyty towarzyszko, ale uparty i podstępny. Znaczące dla naszych rozważań jest to, że był to człowiek ministra spraw zagranicznych Aleksandra Michajłowicza Gorczakowa, z doświadczeniem w służbie dyplomatycznej. Bp Wincenty Popiel przedstawił go w swoich pamiętnikach jako urzędnika uczciwego, ale kosmopolitę, który patrzył na kler katolicki z góry, uważając, że uda mu się nim manipulować²⁰.

Tak więc w styczniu 1867 r. władze rosyjskie odebrały KRSWiD sprawy wyznaniowe i podporządkowały je MSW Imperium Rosyjskiego. Do realizacji swoich kompetencji MSW powołało w Królestwie jednoosobowy organ – zarządzającego (*заведывающего*) obcymi wyznaniem w Królestwie Polskim, któremu jako zaplecze urzędowe podporządkowano, wydzielony z KRSWiD, wydział spraw duchownych wyznań obcych²¹. Ta kuriozalna sytuacja znalazła

¹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego (dalej: CWW), sygn. 147, k. 29r-31v, 56r-v.

¹⁸ AGAD, CWW, sygn. 133, s. 3–4.

¹⁹ AGAD, CWW, sygn. 134, s. 4.

²⁰ A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. II: 1848–1883, tłum. Z. Skowrońska, Kraków 1928–1930, s. 383; *Pamiętniki ks. Wincentego Chościak-Popiela, arcybiskupa warszawskiego*, t. I, wyd. J. Urban, Kraków 1915, s. 302–303.

²¹ *Сборник циркуляров*, ч. II, nr 3, s. 14–17.

~ Artur Górak ~

swoje odzwierciedlenie w formie pieczęci zamówionej w mennicy warszawskiej, na której widniała nazwa urzędu: *Отделение* (Wydział)²². Dopiero na początku jesieni 1867 r.²³ wydzielony urząd na stałe przyjął nazwę: Zarząd Spraw Duchownych Obcych Wyznań w Królestwie Polskim (*Управление Духовными Делами Иностраных Исповеданий в Царстве Польском*).

Wspomniany Aleksandr Siergiejewicz Muchanow (29 października/10 listopada 1835 – 8/20 kwietnia 1877) był prawosławnym szlachcicem, synem oficera policji politycznej i gubernatora charkowskiego, a potem orłowskiego. Jeszcze przed przybyciem do Królestwa ożenił się z rozwódką Matyldą Karłówną Fehleisen primo voto Muller (1828–1899), luteranką, córką milionera, z którą miał trzech synów. Podstawą kariery Muchanowa było ukończenie w 1856 r. prawa na Imperatorskim Uniwersytecie Moskiewskim, po czym zaczął pracę w MSZ, początkowo w Moskwie, a potem na placówkach dyplomatycznych (Konstantynopol 1860 r., Rzym 1862 r.). Po powrocie do kraju przeszedł do MSW i otrzymał stanowisko zawiadującego (*заведывающий*) Zarządu Spraw Duchownych Obcych Wyznań w Królestwie Polskim. Był to bez wątpienia ważny moment w jego karierze – objął stanowisko szefa samodzielnego urzędu. Znamy zakulisowe działania związane z tą nominacją. To Gorczakow (minister spraw zagranicznych) rekomendował go namiestnikowi Królestwa Polskiego Fiodorowi Fiodorowiczowi Bergowi jako wybitnego urzędnika²⁴. Delegowanie młodego dyplomaty do zarządzania Kościołem katolickim w Królestwie Polskim było bardzo znaczące. Muchanow musiał realizować restrykcyjną politykę MSW i namiestnika, jednak nie był fanatykiem. Zdawał sobie sprawę, które kwestie były szczególnie śledzone przez władze. Bez wątpienia najtrudniejszym zadaniem postawionym przed Muchanowem było doprowadzenie do wyboru przez kapituły i wysłania do Petersburga delegatów (znających prawo kanoniczne i język rosyjski) do zasiadania w Kolegium Duchownym w Petersburgu²⁵. O kierunkach

²² AGAD, CW W, sygn. 147, s. 93–94, 97.

²³ AGAD, CW W, sygn. 147, *passim*.

²⁴ Cyt. za O.B. Серова, *Россия и Ватикан. Политика и дипломатия (XIX – начало XX века)*, kn. 1: 1825–1870, s. 44–45.

²⁵ *Сборник циркуляров*, ч. III, Warszawa 1871, nr 12, s. 25–26.

działalności Muchanowa możemy nabrać przekonania, studiując jego zarządzenia, choćby tylko opublikowane w zbiorze *Sbornik cirkularov po upravlenii dukhovnymi delami inostrannykh ispovedanij*, w tomie II i III. Niestety, materiały zachowane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie są szczątkowe. Pozostaje więc kwerenda w archiwach odbiorców i pośredników (terenowe archiwa kościelne i państwowe) oraz organu zwierzchniego, czyli MSW (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu).

Zarząd Spraw Duchownych Obcych Wyznań w Królestwie Polskim został zlikwidowany 1/13 sierpnia 1871 r. na podstawie ukazu wydanego już 3/15 marca 1871 r.²⁶ Muchanow został zdymisjonowany i włączony do etatu MSW. Za służbę w Królestwie otrzymał awans do rangi rzeczywistego radcy stanu (awansował także w rangach dworskich) i order św. Władimira III klasy „za oddaną i wyróżniającą się służbę”. Ponadto za zasługi dla tronu otrzymał majorat Rembielice w powiecie częstochowskim. Skoro nie udało mu się zjednać wyższego duchowieństwa dla idei władz rosyjskich, to co było podstawą zadowolenia zwierzchności? Można podejrzewać, że służba Muchanowa w Królestwie była kolejną misją dyplomatyczną skierowaną nie tylko wobec Kościoła katolickiego, ale może przede wszystkim wobec rosyjskich dygnitarzy opowia-

²⁶ AGAD, CWW, sygn. 147, s. 136–137; *Zbiór praw: postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. I, Warszawa 1875, nr 36, s. 253–257; *Svod Uzakonenij i Rasporjazhenij Pravitelstwa*, nr 69, 1871, s. 844; A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839–1918*, Lublin 2015, s. 188; O.M. Ситникова, *Государственное регулирование положения иностранных конфессий в Российской империи 19 века*, „Альманах современной науки и образования”, (2009) nr 1 ч. 2, s. 150–152; Н.В. Шингарева, *Роль Департамента духовных дел иностранных исповеданий в процессе реализации государственной политики в вероисповедной сфере*, „Вестник Московского университета МВД России”, (2015) nr 10, s. 54–56; Е.А. Терюкова, *Департамент духовных дел иностранных исповеданий и этноконфессиональная политика Российского государства (XVIII - начало XX вв.)*, „Государство, религия, церковь в России и за рубежом”, (2010) nr 4, s. 204–208; K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanow, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w l. 1839–1918*, t. IV, Lublin 2020, s. 51–53.

~ Artur Górak ~

dających się za kontynuowaniem represji policyjnych. Aleksandr Siergiejewicz ostatecznie otrzymał jeszcze jedną misję – nominację na stanowisko gubernatora podolskiego (11/23 maja 1873 r.), gdzie jednak umarł już 8/20 kwietnia 1877 r.²⁷

Memorandum A.S. Muchanowa

Odchodząc ze stanowiska, Muchanow sporządził *Tajne memorandum o sprawach wyznania rzymsko-katolickiego w Królestwie Polskim*²⁸. Drogą służbową otrzymał je minister spraw wewnętrznych Aleksandr Jegorowicz Timaszew i namiestnik w Królestwie Polskim Berg – obaj byli zwolennikami polityki terroru. Naszym zdaniem nie przypadkiem stało się to w czasie przygotowywania posiedzenia tajnego komitetu katolickiego w Petersburgu. Jego przewodniczący Gorczakow zapytał Berga o opinię, a ten (dopiero za drugim razem) przesłał opracowanie Muchanowa i sam je rekomendował. Można podejrzewać, że dokładnie tego chciał Gorczakow, a mianowicie, żeby opracowanie Muchanowa popierające jego dążenia trafiło pod obrady nie od niego, ale od jego przeciwników. Dodajmy, że memorandum Muchanowa zostało skopiowane i rozesłane wszystkim członkom tajnego komitetu. Gorczakow wykorzystał dokument nie tylko do zmiękczenia stanowiska frakcji terroru, ale także do wypracowania taktyki dyplomacji rosyjskiej w rozmowach z Watykanem. Przebieg rozmów dyplomatycznych opisał Adrien Boudou, a ostatnio także Olga Sierowa, na podstawie archiwum MSZ Imperium Rosyjskiego. U tej autorki znajdziemy też relację z prac tajnego komitetu katolickiego²⁹.

Memorandum Muchanowa, mimo zapowiedzi, nie jest sprawozdaniem z jego pracy. Owszem zawiera nieraz bardzo rozbudowa-

²⁷ K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanow, *Naczelnicy organów*, s. 196–199.

²⁸ RGIA, z. 908, inw. 1, sygn. 324, k. 61r-102v.

²⁹ O.B. Серова, *Россия и Ватикан. Политика и дипломатия (XIX – начало XX века)*, кн. 2: 1870–1894, Москва 2021, s. 28–42, 57–58.

ną genezę opisywanych zagadnień, ale nie pokazuje konkretnych działań i decyzji urzędu. Muchanow skupia się na propozycjach kierunku dalszej polityki rosyjskiej wobec katolicyzmu. Opracowanie składa się z ośmiu części poprzedzonych krótkim wstępem. Część pierwsza zawiera opis, a *de facto* krytykę, nastawienia i działań administracji rosyjskiej wobec Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim. Ogólnie Muchanow zarzuca administracji rosyjskiej zupełny brak zrozumienia celu tej polityki. Z jednej strony urzędnicy rosyjscy stosują przepisy prawne, a z drugiej każdy realizuje własną politykę, bardzo często cechującą się dążeniem do przełamania oporu lub bezmyślnego szkodzenia. Druga część opracowania przedstawia cele państwa wobec Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim, a przede wszystkim – niedopuszczenie do popierania przez Kościół katolicki dążeń niepodległościowych czy antypaństwowych. Przyjmując takie założenie, Muchanow ocenia pod jego kątem zastosowane środki prawne i administracyjne.

W kolejnej części Muchanow podejmuje próbę przedstawienia pozycji katolicyzmu w Królestwie Polskim. W tym celu dzieli społeczeństwo, zasadniczo według klucza stanowego. Widać tu pierwszy wpływ publicystyki słowianofilskiej, ponieważ zakłada on, że lud można zjednać, a tylko elity polskie są nosicielem polonizmu. Nadzieje władz rosyjskich na rozkład społeczeństwa polskiego i jego rusyfikację często opierały się na założeniu, że wystarczy zastąpić wpływ miejscowych warstw wyższych wpływem przedstawicieli Imperium, a lud miejscowy szybko zrozumie płynące z tego dobrodziejstwa i łatwo da się pozyskać. Muchanow warstwę wyższą generalnie ocenia jako ultramontańską. Podobnie dzieli i charakteryzuje duchowieństwo. Jednak nie rekomenduje pozyskiwania niższego kleru. Imponują mu elity kościelne, przez które władze rosyjskie mogą osiągnąć swoje cele. Trzeba je tylko umiejętnie zjednać. Problem w tym, że to właśnie biskupi arystokratycznego pochodzenia są najwierniejszymi obrońcami praw Kościoła. Nadzieje rządu Muchanow widzi w popieraniu niższego kleru i promowaniu na zwierzchników diecezji ludzi z ludu. Przewiduje, że na efekty trzeba będzie długo czekać, ale będą one trwałe, tzn. katolicyzm stanie przy tronie w walce z polonizmem. Dlatego nie zaleca niszczenia hierarchii kościelnej ani stawiania biskupów przed wyborem docho-

~ Artur Górak ~

wania przysięgi Kościołowi czy państwu, wręcz przeciwnie – radzi, aby umożliwić działanie biskupom. W części czwartej znajdujemy opis reakcji miejscowych katolików na przebieg i decyzje soboru watykańskiego, szczególnie na dogmat o nieomyślności papieża.

Piąta część memorandum odnosi się do kwestii kluczowej i nosi tytuł *Polonizm i katolicyzm*. Muchanow krytykuje niespójność działań państwa celem rozdzielenia katolicyzmu i polonizmu. W stosunku zaś do katolicyzmu sublimuje dwie drogi postępowania. Pierwsza – dominująca w elitach państwa rosyjskiego – polegała na niszczeniu Kościoła katolickiego, ale Muchanow proponuje rozważenie drugiej, polegającej na sojuszu z Watykanem, którego rękami ma nadzieje wykorzystać polonizm z Kościoła katolickiego, a nawet obrócić przeciw niemu. Dowodzi, że wspieranie powstania przez duchownych było wynikiem upadku moralności i dyscypliny, a duchowieństwo jedynie w sposób nieuprawniony wykorzystowało kwestie religijne. Ukoronowaniem tego wniosku jest teza, że najskuteczniejszą metodą zwalczania dążeń narodowych byłoby oparcie się na hierarchii kościelnej, znanej z niechęci do wszelkich rewolucji. Tu jednak Muchanow podkreśla konieczność uprzedniego osiągnięcia porozumienia z Rzymem tak, aby oddzielić interesy Kościoła od dążeń narodowyzwoleńczych Polaków. Z drugiej strony Muchanow pokazuje, że oderwanie polskiego katolicyzmu od Kościoła powszechnego – bliżej szansami na powołanie Kościoła narodowego lub schizmę zajmuje się w części szóstej i siódmej – może doprowadzić do całkowitego podporządkowania katolicyzmu interesom narodowym Polaków. Kończąc te rozważania, stawia tezę: „Rosja potrzebuje Kościoła katolickiego, który zachowuje podstawowe zasady wyznania łacińskiego, ale działa w pełnej zgodzie z ogólnymi interesami państwa”. Bez wątplenia jest to idea pewnej części rosyjskich elit biurokratycznych, na czele której stał Gorczakow.

W ostatnim rozdziale znajdujemy propozycje dalszej polityki. Warunkiem wyjścia z impasu jest obsadzenie wakujących katedr biskupich w porozumieniu z Watykanem. Odpowiednio dobrani biskupi będą realizować politykę państwa bez potrzeby działań policyjnych. Dopiero na tej podstawie można będzie zreorganizować Kościół katolicki w Rosji i powołać metropolitę możliwie niezależnego od papieża na wzór Kościoła maronickiego czy melchickiego.

Ogólnie Muchanow przekonuje, że nie trzeba niszczyć Kościoła katolickiego, ponieważ możliwy jest scenariusz, w którym „wyznawcy Kościoła łacińskiego, od parafianina do najwyższego dostojnika duchowego, staną się prawdziwie pożytecznymi członkami wspólnego państwa rosyjskiego i wiernymi obrońcami jego praw i godności”. Trzeba mieć na uwadze, że rosyjska polityka wobec Kościoła katolickiego w Rosji oraz Królestwie Polskim, mimo nieraz różnych środków i skali, nie była zjawiskiem całkiem odosobnionym w ówczesnej Europie. Walka z Kościołem, m.in. przez przywłaszczenie majątku i kasaty zakonów, była prowadzona już w państwach absolutystycznych XVIII w. (np. józefinizm). W drugiej połowie XIX w. wróciły do takiej polityki państwa protestanckie, przede wszystkim Niemcy w postaci Kulturkampf.

Zakończenie

Stronnictwo ministra spraw zagranicznych i kanclerza państwa Gorczakowa przeważało i doprowadziło, na tym etapie, do partykularnego porozumienia z Watykanem. Doszło do mianowania kilku biskupów, także w diecezjach, do których włączono te zlikwidowane. W czerwcu 1872 r. w Petersburgu ks. Antoni Fijałkowski otrzymał paliusz arcybiskupa i metropolity mohylewskiego oraz konsekrowano biskupów Franza Zottmana (tyraspolski) i Jerzego Iwaszkiewicza (antedoneński, *de facto* pomocniczy mohylewski), a następnie w lipcu Ludwika Brynka (amateński, *de facto* sufragana łucko-żytomierski oraz administrator diecezji kamienieckiej). We wrześniu i październiku zaś sakrę biskupią otrzymali Tomasz Kuliński (satałski, zarządzający diecezją kielecką) i Piotr Wierzbowski (sejneński)³⁰. Rosja odczytała tę akceptację jej samowolnych decyzji jako sukces, tym bardziej, że rok później przeniesiono sie-

³⁰ D., *Z Petersburga*, „Przegląd Katolicki”, (1872) nr 51 (07/19.12.1872), s. 812–813; A. Barańska, *Rzymskokatolicka metropolia mohylewska (1798–1917). Struktury i episkopat*, „Przegląd Wschodni”, 14 (2016) z. 1, s. 69.

~ Artur Górak ~

dzibę arcybiskupstwa mohylewskiego do Petersburga. Kościół jednak zyskał możliwość działania. Przede wszystkim oznaczało to wyłom w polityce totalnego niszczenia katolicyzmu. Co prawda, rozmowy zostały zerwane, ponieważ nie osiągnięto porozumienia w sprawie wprowadzania języka rosyjskiego do tzw. dodatkowych nabożeństw oraz uznania ks. Marcelego Popiela jako biskupa chełmskiego (greckokatolickiego). Jednak doszło do zbliżenia stanowisk w kwestii kluczowej, a mianowicie roli Kolegium Duchownego. Kardynał Antonelli zaproponował, że jeśli strona rosyjska nawet dość ogólnikowo ogłosi kolegium instytucją czysto administracyjną, to Watykan wyda następujące oświadczenie: „biorąc pod uwagę, że rząd Imperium podjął środki celem wyłączenia z atrybutów kolegium tego, co głównie było przyczyną jego krytyki przez papieża i że w następstwie tego ta instytucja otrzymała czysto administracyjny charakter bez prawa jakiegokolwiek mieszania się w sprawy duchowne i w dyscyplinę kościelną, to papieska administracja nie widzi przeszkód dla delegowania diecezjalnych członków do kolegium”. Zerwanie rozmów było zresztą przemyślanym i zaplanowanym posunięciem strony rosyjskiej, która osiągnęła wszystko, na czym jej zależało, a także wysondowała granice ustępstw Kurii Rzymskiej. Rosja postanowiła poczekać na wybór nowego papieża i uzyskać dalsze ustępstwa³¹.

Władze Imperium Rosyjskiego planowały reorganizację Kościoła katolickiego na wzór Cerkwi prawosławnej ściśle podporządkowanej państwu przez Świętobliwy Synod i oberprokuratora oraz ustanowienie jednej na całe Imperium Rosyjskie metropolii. Należy podkreślić, że plany te nie zostały zrealizowane dzięki heroicznej postawie polskiego duchowieństwa i polityce Stolicy Apostolskiej. Bez wątplenia kluczową rolę odegrała postawa papieża Piusa IX.

STRESZCZENIE: Po zerwaniu stosunków dyplomatycznych między Stolicą Apostolską a Imperium Rosyjskim strona rosyjska zdała sobie sprawę, że likwidacja Kościoła katolickiego wiąże się z poważnymi stratami wizerunkowymi na arenie międzynarodowej. Rosyjska administracja nadal jednak kontynu-

³¹ RGIA, z. 908, inw. 1, sygn. 324, k. 111F-112V, 121F-127V.

— Podporządkować czy zwalczać? —

owała politykę terroru wobec tego wyznania. Kanclerz i minister spraw zagranicznych Aleksandr Michajłowicz Gorczakow, jako przewodniczący tajnego komitetu katolickiego, dążył do przekonania zwolenników tej polityki do zawarcia choćby partykularnego porozumienia z Rzymem. Jednym z argumentów miało być opracowanie Aleksandra Siergiejewicza Muchanowa z 1871 r., ostatniego szefa rosyjskiego Zarządu Spraw Duchownych Wyznań Obcych w Królestwie Polskim. Muchanow analizuje w nim poszczególne cele rosyjskiej polityki w stosunku do Kościoła katolickiego. Stoi na stanowisku, że należy rozważyć inną metodę działania niż terror i brutalne represje, a mianowicie porozumienie ze Stolicą Apostolską i uzgodnienie współdziałania celem oddzielenia katolicyzmu od polonizmu. Pierwszym krokiem miałyby być obsadzenie wakujących stolic biskupich, a następnie powołanie, możliwie niezależnej od papieża, jednej na całe Imperium struktury Kościoła katolickiego ze stolicą w Petersburgu.

SŁOWA KLUCZOWE: Imperium Rosyjskie, Królestwo Polskie, Kościół katolicki, Aleksandr Siergiejewicz Muchanow, tajny komitet katolicki, zarząd spraw duchownych obcych wyznań w Królestwie Polskim

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)
Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 133, 134, 147.
Rossiyski gosudarstvennyi istorichesyi arkhiv v Sankt-Peterburge (RGIA)
zespół nr 908, inw. 1, sygn. 324.

Źródła drukowane

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. I, VII, XIV, L, LVII, LIX, LXIII.
Oddzielić katolicyzm od polonizmu. Tajne memorandum Aleksandra Muchanowa, 1871 rok, oprac. A. Górak, Lublin 2022.

~ Artur Górak ~

- Pamiętniki ks. Wincentego Chościak-Popiela, arcybiskupa warszawskiego*, t. I, wyd. J. Urban, Kraków 1915.
- Polnoe sobraniye zakonov Rossyiskoi imperii, sobraniye pierwoie*, t. XXXIV, XXXIX, Sankt-Peterburg 1830.
- Polnoe sobraniye zakonov Rossyiskoi imperii, sobraniye vtoroie*, t. VII, XLII, Sankt-Peterburg 1833–1871.
- Svod Uzakoneniy i Rasporyazheniy Pravitelstva*, nr 69, 1871.
- Veillot Louis, *Melanges religieux, histriques, politiques et litteraries. Le prince de Metternich a Bruxelles (Juin 1859)*, t. VI, Paris 1860.
- Zbiór praw: postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. I, Warszawa 1875.
- Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych*, t. II, Warszawa 1866.
- Аксаков Иван С., *Католицизм – самое могучее средство ополячения*, w: *Полное собрание сочинений И.С. Аксакова*, т. 3: *Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886*, Москва 1886, с. 463–468.
- Самарин Юрий Ф., *Современный объем польского вопроса*, w: *Сочинения Ю.Ф. Самарина*, Москва 1877, т. I, с. 325–350.
- Сборник циркуляров по управлению духовными делами иностранных исповеданий*, Варшава 1867, ч. II–III, Варшава 1867–1871.

Źródła prasowe

- D., *Z Petersburga*, „Przegląd Katolicki”, (1872) nr 51 (07/19.12.1872), s. 812–813.

Literatura

- Barańska Anna, *Rzymskokatolicka metropolia mohylewska (1798–1917). Struktury i episkopat*, „Przegląd Wschodni”, 14 (2016) z. I, s. 47–96.
- Boudou Adrien, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, t. II: 1848–1883, tłum. Z. Skowrońska, Kraków 1928–1930.

- Diec Joachim, *Polonofobia jako strukturalny składnik rosyjskich doktryn imperialnych*, „Prace Komisji Środkoeuropejskiej PAU”, 14 (2009), s. 29–44.
- Głębocki Henryk, *Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Kraków 2006.
- Górak Artur, Latawiec Krzysztof, *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839–1918*, Lublin 2015.
- Górak Artur, *Narady gubernatorów z Królestwa Polskiego u Czerkaskiego jesienią 1866 r.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 8 (2012), s. 349–356.
- Latawiec Krzysztof, Górak Artur, Legieć Jacek, Bogdanow Stanisław, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w l. 1839–1918*, t. IV: *Resorty komunikacji, poczt, telegrafów, dworu oraz spraw wewnętrznych*, Lublin 2020.
- Валуев, Петр Александрович, w: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, 82 т. и 4 доп., Санкт-Петербург 1890–1907.
- Олевская Вера В., Янковая Валентина Ф., *Главное управление духовных дел иностранных исповеданий*, w: *Государственность России: Словарь-справочник*, кн. 1, Москва 1996, с. 182–183.
- Приходько Михаил А., *Синод и Министерство духовных дел и народного просвещения в 1817–1824 гг.*, „Вестник Исторического общества Санкт-Петербургской Духовной Академии”, (2021) пг 4, s. 193–197.
- Приходько Михаил А., *Управление делами иностранных исповеданий и государственная система в России в 1-й трети XIX в. (историко-правовой аспект)*, „Lex Russica (Научные Труды МГЮА)”, (2012) пг 4, s. 706–724.
- Серова Ольга В., *Россия и Ватикан. Политика и дипломатия (XIX – начало XX века)*, кн. 1: *1825–1870*, Москва 2018.
- Серова Ольга В., *Россия и Ватикан. Политика и дипломатия (XIX – начало XX века)*, кн. 2: *1870–1894*, Москва 2021.
- Ситникова Марина О., *Государственное регулирование положения иностранных конфессий в Российской империи 19 века*, „Альманах современной науки и образования”, (2009) пг 1 ч. 2, s. 150–152.
- Терюкова Екатерина А., *Департамент духовных дел иностранных исповеданий и этноконфессиональная политика Российского государства (XVIII – начало XX вв.)*, „Государство, религия, церковь в России и за рубежом”, (2010) пг 4, s. 204–208.

~ Artur Górak ~

Шилов Денис Н., *Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1801–1917: Библиографический справочник*, Санкт-Петербург 2002.

Шингарева Наталья В., *Роль Департамента духовных дел иностранных исповеданий в процессе реализации государственной политики в вероисповедной сфере*, „Вестник Московского университета МВД России”, (2015) nr 10, s. 54–56.